

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

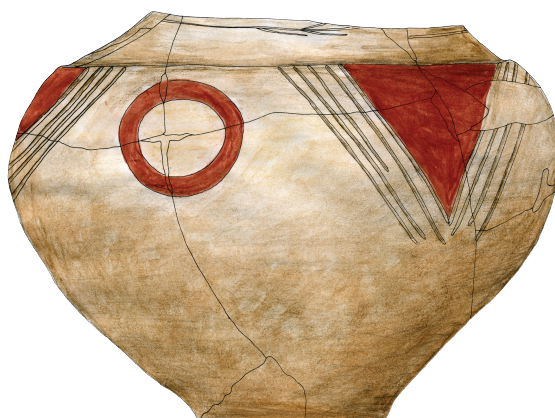

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LVII

2004 – 2005

WARSZAWA 2005 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LVII

Redaguje zespół / Editorial staff:

mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska,
mgr Radosław J. Prochowicz, mgr Andrzej Tomaszewski, doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka, Marta Stasiak-Cyran
Anna Mistewicz & Jacek Andrzejowski (podpisy / captions)

Skład i łamanie / Layout:

J R J

Rycina na okładce: malowana waza gliniana
z Chojna-Golejewka, pow. Rawicz (rys. L. Kobylińska)

Cover picture: painted clay vase
from Chojno-Golejewko, distr. Rawicz (L. Kobylińska del.)

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2005

© Autorzy, 2005

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 831 32 21–25/110 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl.

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: pma@pma.pl/wydawnictwa.

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25/141,152; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LVII

SPIS TREŚCI

Contents

R o z p r a w y

- Barbara Bargiel, Jerzy Libera, Zespoły grobowe z krzemiennymi płoszczami w Małopolsce i na Wołyniu 3
Grave assemblages with flint projectile points in the Little Poland and Volhynia

M i s c e l l a n e a

- Anna Drzewicz, Topór kamienny kultury ceramiki sznurowej z Czubina, pow. pruszkowski 29
A Corded Ware Pottery culture stone axe from Czubin, distr. Pruszków

- Anna Drzewicz, Technika produkcji młotków rogowych z osiedla obronnego kultury łużyckiej w Biskupinie 33
Antler hammers from the fortified settlement of the Lusatian culture at Biskupin – technology of production

- Grażyna Orlińska, Naczynie kultury łużyckiej z Pyszkowa, pow. sieradzki 41
A Lusatian culture footed beaker from Pyszków, distr. Sieradz

- Aleksandra Żórawska, Klamra hakowa z Kargoszyna, pow. ciechanowski. 47
Uwagi o chronologii i genezie ażurowych klamer z T-kształtnym zakończeniem w północno-wschodniej Polsce i na terenach bałtyjskich
The belt clasp from Kargoszyn, distr. Ciechanów.
The dating and origins of open-work belt-clasps with T-shaped endings from north-eastern Poland and the Balt lands

- Jacek Andrzejowski, Wczesna *Kragenfibel* z Obór i problem jej pochodzenia 57
Early *Kragenfibel* from Obory and the question of its provenance

- Katarzyna Czarnecka, Nieznane materiały z cmentarzyska kultury przeworskiej 67
w Wólce Domaniowskiej, w pow. radomskim
Unpublished finds from a cemetery of the Przeworsk culture at Wólka Domaniowska, distr. Radom

- Radosław Prochowicz, Znaleźisko dziobowatego okucia końca pasa z Przeradowa, pow. makowski 73
A beak-shaped strap end from Przeradowo, distr. Maków Maz.

- Dorota Popławska, Archeomuzykologia polska o aerofonach fletowych 81
Polish archaeomusicology on flute o aerophones

M a t e r i a ł y

- Bartłomiej Karch, Naczynia z IV okresu epoki brązu z Nowego Zatomia, pow. międzychodzki 89
Bronze Age pottery (BA IV) from Nowego Zatom, distr. Międzychód

- Anna Drzewicz, Materiały z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Chojnie-Golejewku, pow. rawicki, z kolekcji 93
Aleksandra Guttmana
Material from a Lusatian culture cemetery at Chojno-Golejewko, distr. Rawicz, from the Aleksander Guttman collection

Anna Drzewicz, Ozdoby brązowe z Kruchowa, pow. gnieźnieński Bronze ornaments from Kruchowo, distr. Gniezno	101
Aleksandra Żórawska, Wielokulturowe cmentarzysko w Starym Targu w świetle dotychczasowych publikacji, archiwaliów i ocalałych materiałów The multicultural cemetery at Stary Targ in the light of literature, archival records and survived finds	111
Zbigniew Nowakowski, Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Bielawy-Łuby, pow. łowicki, stan. 2 A Cemetery of the Przeworsk Culture at Bielawy-Łuby, distr. Łowicz, site 2	177
Anna Mistewicz, Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich na stan. 29 w Dąbku, pow. mławski Early Roman Period cemetery of the Przeworsk culture at Dąbek, site 29, distr. Mława	197
A n e k s : Łukasz Maurycy Stanaszek, Analiza antropologiczna materiału kostnego z Dąbka, pow. mławski, stan. 29 Anthropological assessment of bone remains from Dąbek, site 29, distr. Mława	235
Teresa Liana Osada z młodszego okresu rzymskiego w Łęgonicach, pow. grójecki A Late Roman Period settlement of the Przeworsk culture at Łęgonice, distr. Grójec	241
K r o n i k a	297
W y k a z s k r ó t ó w	299

OD REDAKCJI

W niniejszym tomie „Wiadomości Archeologicznych” zamieszczamy pracę zmarłej w 1998 roku dr Teresy Liany pt. *Osada z młodszego okresu rzymskiego w Łęgonicach, pow. grójecki*, przygotowaną i zredagowaną przez prof. dr hab. Teresę Dąbrowską na podstawie materiałów pozostawionych przez Autorkę. Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” wyraża tą drogą podziękowania Pani prof. dr hab. Teresie Dąbrowskiej za wielki wkład pracy w przygotowanie do publikacji tego ważnego stanowiska kultury przeworskiej.

Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” informuje, że w pracy Caroline Earwood *Wooden artefacts from the medieval town of Dawidgródek, Belarus* opublikowanej w tomie LVI zostało wykorzystanych szereg rysunków autorstwa Pani Wiesławy Gawrysiak-Leszczyńskiej. Redakcja przeprasza Autorkę za omyłkowe opuszczenie Jej nazwiska w podpisach pod następującymi rycinami: fig. 6 nr 72.7, 10 nr 65, 66:1, 79.3, fig. 11 (z wyjątkiem nr. 16.2), fig. 13 nr 81:3, fig. 16 (z wyjątkiem nr. 17.7), fig. 19, fig. 22, nr 79.11, 81.7, 81.14, 81.21, fig. 23, fig. 27 nr 79.14, 81.19.

Począwszy od bieżącego tomu w „Wiadomości Archeologicznych” Redakcja wprowadziła transliterację tekstów pisanych grażdanką (cyrylicą) zgodną z zasadami opisanymi w Polskiej Normie PN-ISO 9:2000 (*Informacja i dokumentacja — transliteracja znaków cyrylicy na znaki łacińskie — Języki słowiańskie i niesłowiańskie*).

Dr Wojciech Brzeziński
Redaktor Naczelny

DOROTA POPLAWSKA

ARCHEOMUZYKOLOGIA POLSKA O AEROFONACH FLETOWYCH

POLISH ARCHAEOLOGICAL MUSICOLOGY ON FLUTE AEROPHONES

Archeomuzykologia, zwana inaczej archeologią muzyczną, to dziedzina, która zajmuje się badaniem instrumentów muzycznych odkrywanych podczas prac wykopaliskowych. Na dorobek archeomuzykologii polskiej składa się ponad 80 prac naukowych i popularnonaukowych¹. Omówione w nich zostały pojedyncze znaleziska instrumentów muzycznych, ich rodzaje lub typy. Opisy te zawierają niekiedy, poza charakterystyką samych cech fizycznych tych instrumentów, również pewne informacje o ich możliwościach muzycznych.

Pomimo wspomnianej liczby opracowań archeomuzykologia nie jest dziedziną dobrze rozpoznaną wśród archeologów. Prezentowany tekst ma być próbą przybliżenia jej specyfiki na przykładzie jednego z rodzajów instrumentów muzycznych odkrytych na terenie Polski.

Najczęściej stosowaną spośród istniejących typologii instrumentów muzycznych jest klasyfikacja Ericha M. von Hornbostela i Curta Sachsa (1914, s. 553–590), oparta na podstawach akustycznych. Instrumenty uporządkowane są w niej odpowiednio do źródła drgań wywołujących dźwięk i tworzą trzy typy: chordofonów (*chorde* – struna, *phone* – dźwięk), czyli instrumentów strunowych, instrumentów perkusyjnych, w tym membranofonów (*membrana* – błona) i idiofonów (*idios* – własny), oraz aerofonów (*aero* – powietrze), czyli instrumentów dętych. Te ostatnie, w zależności od sposobu pobudzenia do drgań powietrza zawartego w korpusie instrumentu dzieli się na fletowe, inaczej zwane wargowymi, stroikowe i ustnikowe. Rodzajem instrumentów muzycznych spotykanym najliczniej wśród zabytków archeologicznych są aerofony wargowe², dlatego też im właśnie poświęcić chcę uwagę.

Wśród aerofonów wargowych (fletowych) wyróżnić można narzędzia dźwiękowe służące do wydobywania

pojedynczych dźwięków, jak i instrumenty muzyczne, na których można uzyskać choćby kilka dźwięków, a co za tym idzie zagrać co najmniej proste zwroty melodyczne. Instrumenty fletowe występują w formie podłużnej (prostej) i naczyniowej. Aerofony wargowe proste mają kształt wydłużony, a wewnątrz korpusu, w którym zawarty jest słup powietrza, ma zazwyczaj profil cylindryczny (Ryc. 1:1–4). W aerofonach naczyniowych wewnątrz korpusu przybiera formę wypukłego zbiornika (Ryc. 1:6.7).

Pod względem sposobu zadęcia, czyli metody wprowadzenia strumienia powietrza do korpusu instrumentu, aerofony wargowe (fletowe) tworzą dwie grupy: o zadęciu krawędziowym i o zadęciu wargowym. W aerofonach krawędziowych dźwięk powstaje w wyniku tarcia wdmuchiwanego powietrza o ostrą krawędź wlotu (inaczej część przyustną) piszczałki (Ryc. 1:1a.2a.6a). W aerofonach wargowych ta ostra krawędź (Ryc. 1:3a) „przeniesiona” jest do tzw. otworu wargowego wyciętego poniżej wlotu (Ryc. 1:3b). Do takiej piszczałki powietrze wdmuchuje się szczelinką (Ryc. 1:3d) powstałą pomiędzy wewnętrzną ścianką korpusu piszczałki a osadzonym we wlocie czopem (Ryc. 1:3c).

Podstawę opracowania stanowi kilkanaście aerofonów spośród opublikowanych znalezisk tych instrumentów

¹ Komentarz do polskich badań archeomuzykologicznych po II wojnie światowej wraz z bibliografią opublikował T. Malinowski (2000, s. 491–505).

² Instrumenty stroikowe i ustnikowe są w polskich materiałach archeologicznych reprezentowane w sposób śladowy. Rozpoznano do tej pory tylko jeden aerofon stroikowy odkryty w Pelczyskach, pow. będziński (D. Popławska 1998, s. 154, ryc. 11). Aerofon ustnikowy z rzeki Nogat z okolic Malborka, pow. *loco*, nie doczekał się do tej pory opracowania. Jest to najprawdopodobniej celtycki *carnyx* lub rzymski *lituus* (T. Malinowski 1989, s. 65, ryc. s. 66).

z terenu Polski: z Barda, pow. ząbkowski (C. Francke 1990, s. 217–218, ryc. 1b), trzy okazy z Elbląga, pow. *loco* (I: D. Popławska 1997, s. 151–152, ryc. 6; II: D. Popławska 2004, s. 485–487, ryc. 4; III: *op. cit.*, s. 483–485, ryc. 1), dwa egzemplarze z Janikowa, pow. inowrocławski (I: W. Kamiński, T. Makiewicz, 1975, rys. 1, 2; II: *op. cit.*, ryc. 4, 6A), z Jaskini Mamutowej w Wierzechowie, pow. krakowski (W. Kamiński 1971, s. 13, il. 1), z Kowalewa, pow. grodziski (wielkopolski) (W. Gummerówna

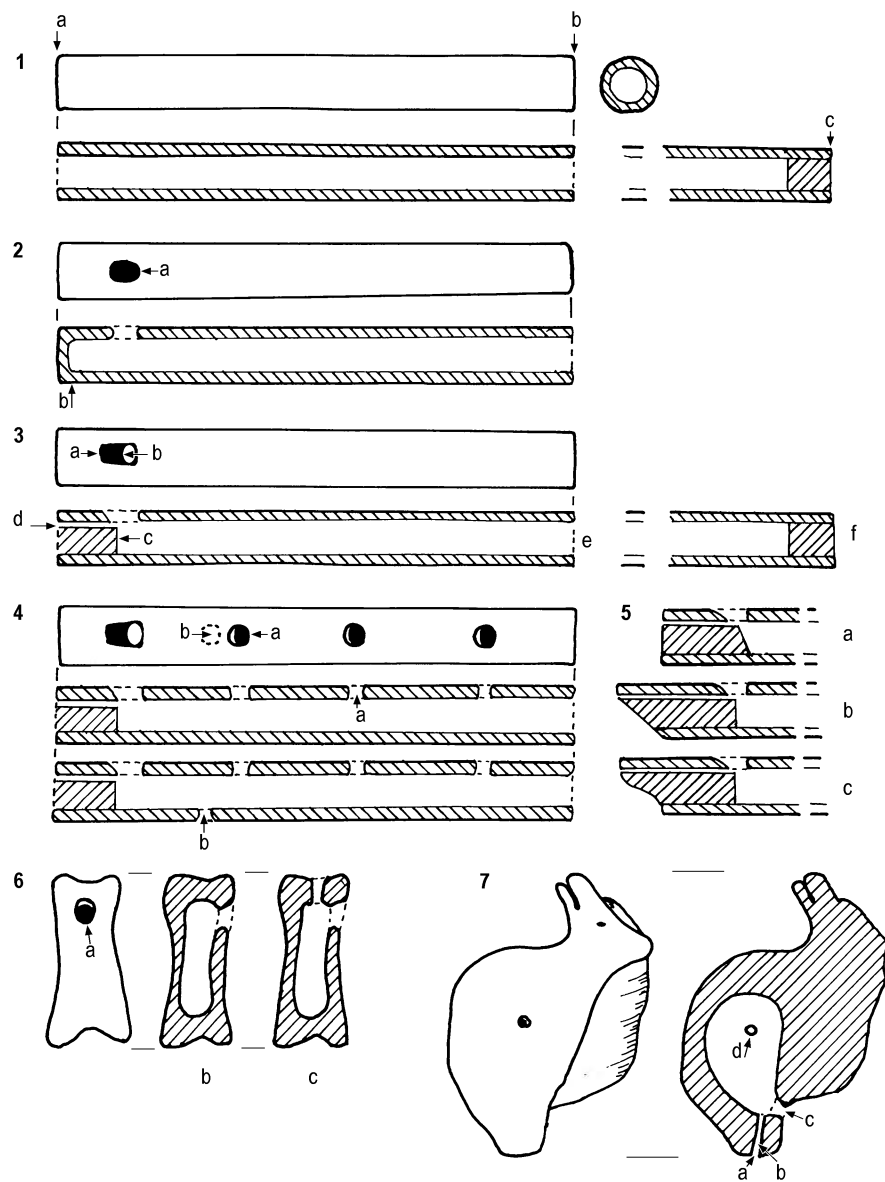
1937; T. Wieczorowski 1948, s. 350, tabl. LXVI:9), z Komorowa, pow. szamotulski (T. Malinowski, W. Kamiński 1973), z Opola, pow. *loco* (W. Kamiński 1971, s. 42, ryc. 33), z Piekła, pow. sztumski (T. Wieczorowski 1948, s. 351, tabl. LXVI:13), z Pobiel, pow. górowski (Z. Bagniewski 1990, s. 153–154, fot. 32), z Poznania, pow. *loco* (T. Wieczorowski 1948, s. 351, tabl. LXVI:6), z Przeczyc, pow. będziński (E. Szydłowska, W. Kamiński 1966), z Pułtusa, pow. *loco* (J. Głosik 1975) i z Wrocławia-Żerników (dawn. Muchobór Wielki), pow. *loco* (ostatnio M. Bednarek 1997, s. 95, ryc. 4). W dalszym ciągu przedstawię ich klasyfikację w ramach typologii von Hornbostela i Sachs'a, połączoną z próbą opisu najistotniejszych cech tych instrumentów.

Instrumenty o zadęciu krawędziowym

Aby wydobyć dźwięk z aerofonu o zadęciu krawędziowym grający przykładu do ust jego wlot i wdmuchuje powietrze do środka piszczałki. Wlot znajduje się w jednym ze ściętych pod kątem prostym końców korpusu lub w jego ścianie (Ryc. 1:1.2). Do aerofonów o zadęciu krawędziowym należy więc zaliczyć sześć spośród analizowanych instrumentów. Wśród nich znajdują się zarówno aerofony proste – Janikowo I, Pobiel, Przeczyc (Ryc. 3) – jak i naczyniowe – gwizdki z Jaskini Mamutowej³ (Ryc. 2), z Wrocławia-Żerników i z Komorowa.

Piszczałki podługne, których wlot znajduje się w jednym z końców korpusu (Ryc. 1:1a) trzyma się podczas gry pionowo. Wylot takich

³ Serdecznie dziękuję dyrekcji Muzeum Archeologicznego w Krakowie za zgodę na opublikowanie zdjęcia tego gwizdka.

Ryc. 1. Schematy aerofonów wargowych: 1 – schemat i przekrój piszczałki krawędziowej podługnej (prostej), z wlotem w krańcu korpusu: wlot (a), wylot otwarty (b), wylot zamknięty (c); 2 – schemat i przekrój piszczałki krawędziowej podługnej (prostej) z otworem wlotowym wyciętym w powierzchni bocznej: wlot (a), zamknięcie części przywlotowej (b); 3 – schemat i przekrój piszczałki fletowej (prostej): otwór wargowy (a), krawędź wargi (b), czop (c), szczelinka (d), wylot otwarty (e), wylot zamknięty (f); 4 – schemat i przekroje piszczałki fletowej (prostej) z otworami palcowymi: po stronie wierzchniej (a), tylnej (b); 5 – wlot piszczałki fletowej: prosto ścięty (a), ścięty ukośnie (b), z dzióbkiem (c); 6 – schemat i przekrój aerofonu naczyniowego krawędziowego: wlot (a), instrument bez otworu palcowego (b), z otworem palcowym (c); 7 – schemat i przekrój aerofonu naczyniowego wargowego z otworem palcowym (wg gwizdka z Narwi z okolic Pułtusa): wlot (a), szczelina (b), otwór wargowy (c), otwór palcowy (d).

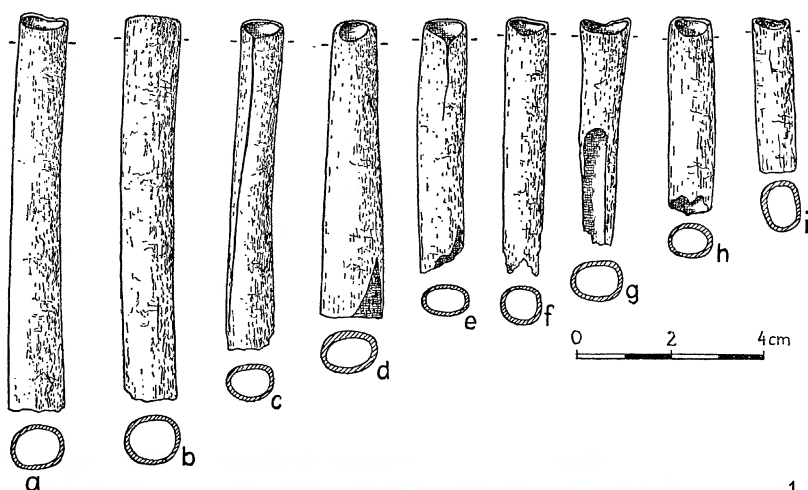
Rys. A. Grossman

Fig. 1. Scheme of lip-blown aerophones: 1 – scheme and cross-section of the rim-blown longitudinal (straight) pipe, with the blowing hole in the end of the body: blowing hole (a), open distal end (b), closed distal end (c); 2 – scheme and cross-section of the rim-blown longitudinal (straight) pipe with the blowing hole cut in the side surface: blowing hole (a), closure of the voicing edge part (b); 3 – scheme and cross-section of the (straight) flute pipe: window (a), edge of the lip (b), plug (c), windway (d), open distal end (e), closed distal end (f); 4 – scheme and cross-sections of the (straight) flute pipe with finger-holes on the top side (a), on the back side (b); 5 – flute-pipe's blowing end: straight cut (a), diagonally cut (b), with a spout (c); 6 – scheme and cross-section of the rim-blown globular aerophone: blowing hole (a), instrument without a finger-hole (b), with the finger-hole (c); 7 – scheme and cross-section of the lip-blown globular aerophone with the finger-hole (based on the whistle from Narew river near Pułtusk): voicing end (a), windway (b), labium (c), finger-hole (d). A. Grossman del.

piszczałek może być otwarty (Ryc. 1:1b) lub zamknięty (Ryc. 1:1c). W pierwszym przypadku, w zależności od potrzeb może być zamykany palcem lub dłonią. Zapewne taką technikę gry stosowano na piszczałce z Janikowa. Drugi przypadek znajduje swój odpowiednik w odkrytym

Ryc. 2. Gwizdek krawędziowy naczyniowy z Jaskini Mamutowej wykonany z I członu palcowego renifera. Fot. R. Łapanowski (MAK)
Fig. 2. Rim-blown globular whistle from Mamutowa Cave made of reindeer I phalange's shaft. Photo R. Łapanowski (MAK)

Ryc. 3. Fletnia Pana (inaczej multanki) z Przeczyc. Kościany instrument kilkupiszczałkowy o zadęciu krawędziowym (1) i jego rekonstrukcja (2).

Wg E. Szydlowskiej i M. Kamińskiego (1), fot. Ł. Andrzejowski (2)

Fig. 3. Panpipe (syrinx) from Przeczyc. Rim-blown bone instrument with several pipes (1) and its reconstruction (2). After E. Szydlowska and M. Kamiński (1), photo Ł. Andrzejowski (2)

w Przeczycach instrumencie złożonym z dziewięciu podłużnych piszczałek. Ich wyloty miały być zamknięte na stałe, najprawdopodobniej czopami glinianymi (E. Szydlowska, W. Kamiński 1966, s. 419–420). Piszczałki podłużne z otworem wlotowym wyciętym w ścianie instrumentu (Ryc. 1:2) trzyma się podczas gry poprzecznie przy ustach. Technika gry jest analogiczna jak opisana wyżej. Tak zapewne grano na piszczałce z Pobielu.

Aerofony naczyniowe o zadęciu krawędziowym mają otwór wlotowy powietrza wycięty w korpusie (Ryc. 1:6). W zależności od jego usytuowania trzyma się je pionowo (Wrocław-Żerniki) lub poziomo (Jaskinia Mamutowa, Komorowo, Wrocław-Żerniki⁴).

Opisane instrumenty pochodzą z różnych okresów⁵: z Jaskini Mamutowej ze schyłkowego paleolitu, z Pobielu ze stanowiska mezolitycznej kultury komornickiej (6500–6400 rok przed Chr.), ze stanowisk kultury łżyckiej z Przeczyc (cmentarzysko ze schyłku V okresu epoki brązu lub fazy C okresu halstańskiego) i Komorowa (osada z fazy D okresu halstańskiego), oraz z osad kultury przeworskiej z Janikowa (schyłkowa faza okresu późnolateńskiego i faza B₁ okresu wczesnorzymskiego) i Wrocławia-Żerników (połowa III – połowa IV w. po Chr.).

Instrumenty o zadęciu wargowym

W aerofonach wargowych tzw. otwór wargowy jest wycięty kilka-kilkadziesiąt milimetrów poniżej wlotu (Ryc. 1:3a). Otwór wargowy może przybierać różne kształty, np. trójkąta czy prostokąta. Do takiego instrumentu powietrze wdmuchuje się w wąską szczelinę (Ryc. 1:3d) pomiędzy czopem⁶ (Ryc. 1:3c) a wewnętrzną ścianką korpusu instrumentu. Strumień wdmuchiwanego powietrza rozbija się o dolną krawędź otworu wargowego (Ryc. 1:3b), w wyniku czego uzyskuje się dźwięk. Na określenie takich instrumentów spotyka się również określenie „piszczałki czopowe”.

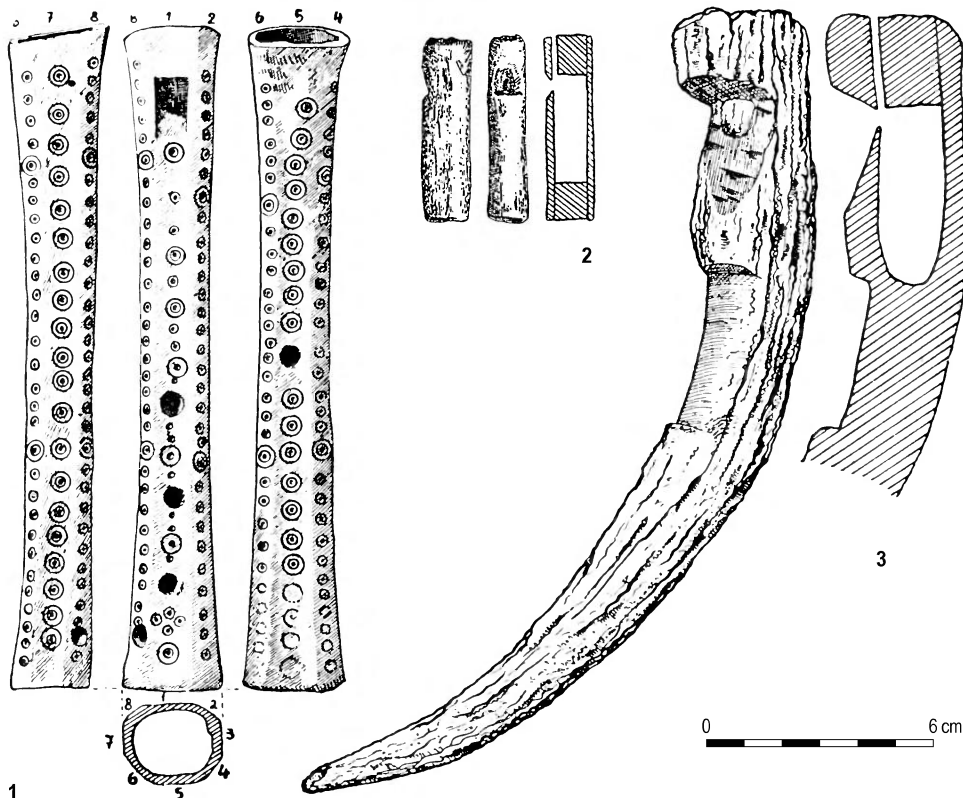
Wloty piszczałek podłużnych mogły być prosto ścięte, ścięte ukośnie lub mieć wymodelowany dziób⁷ (Ryc. 1:5a–c; por. W. Kamiński 1971, s. 41–45). Wylot podłużnych piszczałek był w zasadzie ścięty prosto, otwarty lub zamknięty, analogicz-

⁴ Instrument znaleziony we Wrocławu-Żernikach ma dwa otwory, z których zamiennie jeden może pełnić funkcję wlotu, a drugi otworu melodycznego.

⁵ Datowania poszczególnych stanowisk podają za publikacjami źródłowymi.

⁶ Czopy były wykonywane najczęściej z drewna, dlatego znikoma jest liczba zachowanych czopów lub piszczałek z czopami.

⁷ Zebrane materiały wskazują, że ten kształt części przyustnej pojawił się w Polsce dopiero w średniowieczu.

Ryc. 4. Piszczalka prosta o zadęciu wargowym, kościana, bogato zdobiona na powierzchni, z Kowalewa (1), gwizdek o zadęciu wargowym, kościany, zamknięty intencjonalnie, z Poznania (2), gwizdek o zadęciu wargowym, z poroża, zamknięty w sposób naturalny, z Piekła (3). Wg T. Wieczorowskiego

Fig. 4. Lip-blown straight and richly decorated on the surface bone pipe, from Kowalewo (1), intentionally closed lip-blown bone whistle from Poznań (2), naturally closed lip-blown antler whistle from Piekło (3). After T. Wieczorowski

Ryc. 5. Piszczalka kościana z Elbląga (I), o zadęciu wargowym. Fot. B. Kiliński

Fig. 5. Lip-blown bone pipe from Elbląg (I). Photo B. Kiliński

nie do piszczałek o zadęciu krawędziowym. Wśród piszczałek fletowych występują też aerofony naczyniowe (Ryc. 1:7).

Instrumenty o zadęciu wargowym w materiale pradziejowym są reprezentowane przez jedyny znany dotychczas egzemplarz z Janikowa (II)⁸. Stosunkowo licznie ten rodzaj aerofonów występuje natomiast w materiałach średniowiecznych, np. w Opolu, Bardzie, Kowalewie (Ryc. 4:1), Elblągu (I i II – ryc. 5, 6:1). Do tego rodzaju należą też flety proste, budowane od ok. XIV–XV wieku, i należące już do muzyki renesansowej i późniejszej. Jeden z takich w pełni profesjonalnych instrumentów został odkryty w Elblągu (III – ryc. 6:2). Włot prosto ścięty wystąpił w piszczałce z Elbląga (II), włot ścięty ukośnie – w piszczałce z Kowalewa, a włot w kształcie dzióbka w piszczałce z Opolu. Otwór wargowy gwizdka z Janikowa (II) ma kształt owalu, podobnie jak piszczałki z Elbląga (II). Otwór wargowy z Kowalewa i Barda przybrał kształt prostokąta, a z Opolu trójkąta.

Wylot zamknięty na stałe miały w opisywanym zbiorze gwizdki z Janikowa (II) i Piekła (Ryc. 4:3) – były one wykonane z poroża i zamknięte w sposób naturalny. Piszczalka mogła być też zamknięta na stałe celowo dodanym czopem, jak np. ma to miejsce w wypadku kościanego gwizdka z Poznania (Ryc. 4:2).

Omawiane średniowieczne piszczałki datowane są na XI wiek (Opole), na XI–XIII wiek (Kowalewo) oraz

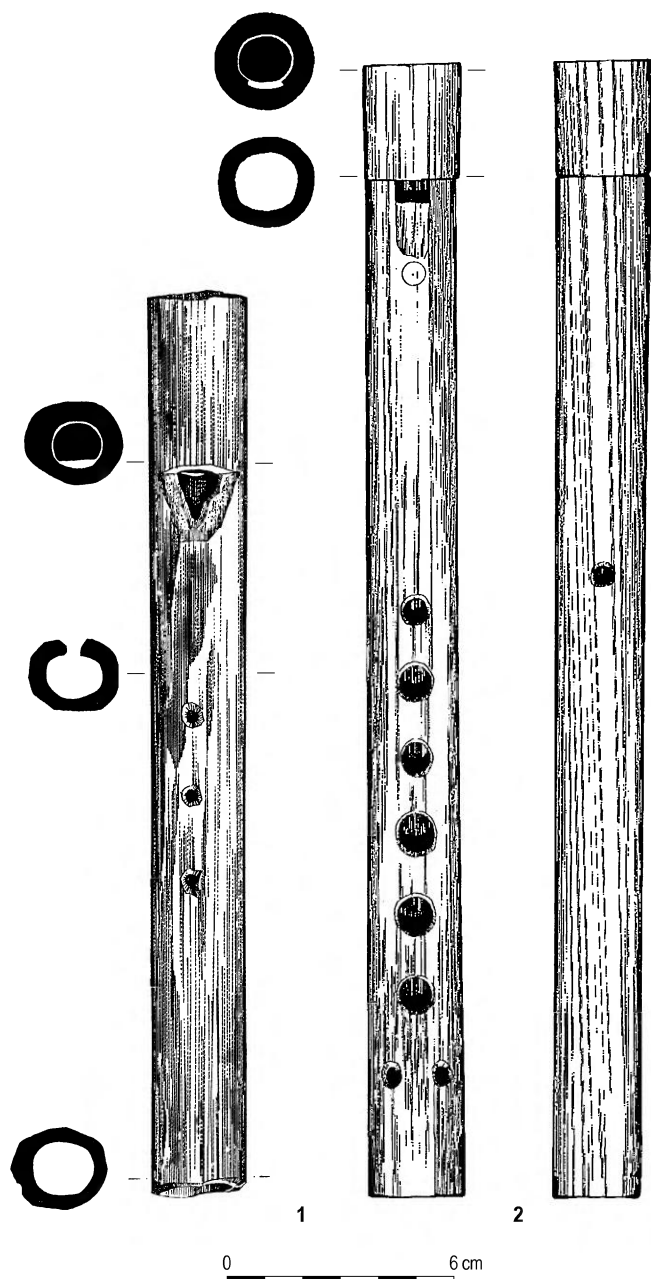
na XIV–XV wiek (Elbląg I i II, Bardo), zaś flet prosty z Elbląga (III) zbudowano najprawdopodobniej na przełomie XV i XVI wieku.

Pradziejowe i średniowieczne instrumenty fletowe odkrywane na ziemiach polskich miały w zasadzie jednoelementową konstrukcję. Znaczy to, że cały korpus instrumentu wykonany był w jednorodnym fragmencie kości, poroża lub drewna. Jedynym wyjątkiem jest kilku-piszczalkowa tzw. fletnia Pana (multanki) z Przeczyc. Jednak i w nich poszczególne piszczałki były wykonane z pojedynczych kości. Osobnymi elementami były w piszczałkach fletowych czopy (Ryc. 1:3d). Wnętrza kości przeznaczonych do wykonania piszczałki czyszczono ze szpiku i ewentualnie nieznacznie wygładzano. W instrumentach drewnianych wnętrza gałązek pozbawiano rdzenia.

* * *

Najistotniejszą cechą każdego instrumentu muzycznego jest to, że emituje on dźwięki. Wysokość dźwięku wydawanego przez piszczałkę zależy przede wszystkim od jej długości: im jest ona dłuższa, tym wydawany przez nią dźwięk jest niższy. Wszelkie metody pozwalające na uzyskiwanie z aerofonu dźwięków różnej wysokości sprowadzają się do zmieniania długości słupa powietrza

⁸ Funkcja muzyczna drugiego egzemplarza z Janikowa jest niepewna (W. Kamiński, T. Makiewicz 1975, s. 162).

Ryc. 6. Instrumenty drewniane z Elbląga: piszczalka prosta o zadęciu wargowym (1), renesansowy flet prosty (2). Wg D. Popławskiej

Ryc. 6. Wooden instruments from Elbląg: straight, lip-blown pipe (1), recorder (2). After D. Popławska

za pomocą otwierania lub zamykania przewierconych w korpusie instrumentu otworów dźwiękowych, inaczej zwanych palcowymi lub melodycznymi (Ryc. 1:4a.b), lub zastosowania kilku piszczalek emitujących różne wysokości dźwięków. Z epok pradziejowych przykładem na realizację tego drugiego sposobu poprzez wykorzystanie zespołu dziewięciu piszczalek o różnych długościach jest fletnia Pana z Przeczyc⁹. Metoda z otworami palcowymi potwierdzona jest jak dotąd dopiero przez znaleziska średniowieczne i późniejsze (Bardo, Elbląg, Kowalewo, Opole itd.).

Większość aerofonów odkrytych podczas prac wykopaliskowych na terenie Polski nie posiada jednakże otworów dźwiękowych. W zasadzie można z nich wydobyć jeden do dwóch dźwięków (Janikowo I, Jaskinia Mamu-

towa, Komorowo). Podobną liczbę dźwięków można uzyskać z aerofonów z jednym otworem dźwiękowym (Wrocław-Żerniki). Te instrumenty, a raczej narzędzia dźwiękowe, nazywane są gwizdkami, świstawkami czy wabikami. Pełniły one funkcje bardziej sygnalizacyjne, dźwiękowe, niż muzyczne. Dopiero materiały średniowieczne dostarczyły szeregu piszczalek z otworami dźwiękowymi (Elbląg I i II, Bardo, Kowalewo). Ich liczba, rozmieszczenie, odległości od wlotu oraz odległości pomiędzy sobą mają decydujący wpływ na możliwości melodyczne i dźwiękowe konkretnego aerofonu. Takich otworów może być od dwóch do siedmiu na stronie wierzchniej instrumentu (Ryc. 1:4a) i ewentualnie jeden na stronie spodniej (Ryc. 4b), co znaleźć powinno wyraz w odpowiedniej formule zapisu¹⁰. W materiałach archeologicznych występują również aerofony w pełni profesjonalne (Elbląg III – flet prosty).

Na omawianych instrumentach grano, w zależności od liczby otworów melodycznych, jedną (do trzech otworów wierzchnich) albo obiema rękoma. Za jedno z bardziej interesujących znalezisk w tej grupie instrumentów, pod względem techniki gry, uważa się piszczalkę z Opola. Wywiercono w niej trzy otwory dźwiękowe (w tym dwa wierzchnie), które obsługiwało palcami jednej ręki; drugą ręką można było wówczas grać na bębunku. Tworzyły one w rękach jednego wykonawcy tzw. grupę *Schwegel* (W. Kamiński 1971, s. 42).

Opisane instrumenty były wykonane z kości zwierzęcych: renifera (Jaskinia Mamutowa), jelenia (Janikowo II), owcy/kozy (Przeczyc, Elbląg I), świni (Bardo), bydła (Wrocław-Żerniki) oraz gęsi (Janikowo I). Wykorzystywano kości piszczelowe (Przeczyc), udowe (Bardo), śródstopia (Przeczyc), członki palcowe (J. Mamutowa, Wrocław-Żerniki) oraz kości promieniowe (Janikowo I) lub poroże (Janikowo II). Dwa kolejne zbudowano z wypalanej gliny (Komorowo) i czarnego bzu¹¹ (Elbląg II), a w wypadku dwóch pozostałych (Kowalewo, Pobiel) wiemy jedynie, że wykonano je z kości. Pozamuzyczną cechą opisywanego rodzaju zabytków jest ich wygląd zewnętrzny. Należy stwierdzić, że tylko wyjątkowo dokładnie opracowywano powierzchnię tych instrumentów, a jej zdobienie zdarza się zupełnie sporadycznie (Wrocław-Żerniki, Kowalewo)¹².

⁹ Instrument z Przeczyc składa się z dziewięciu piszczalek, złożonych i połączonych ze sobą od najkrótszej – 34 mm, do najdłuższej – 87 mm. W żadnej z piszczalek nie wycięto otworów melodycznych. Każda z nich emituje jeden dźwięk, jednak dzięki różnym długościom piszczalek instrument wydaje dziewięć dźwięków o określonej wysokości (E. Sztybelowska, W. Kamiński 1966, s. 417 i n.).

¹⁰ I tak np. jeżeli piszczalka zaopatrzona jest w trzy otwory na stronie wierzchniej, to instrumenty bez otworu spodniego oznaczane są zapisem 3+0, a z tym otworem zapisem 3+1.

¹¹ Zachowane instrumenty drewniane pochodzą dopiero ze średniowiecza. Trudno jednak wyobrazić sobie, że na terenach obfitujących w ten surowiec nie wykorzystywano go wcześniej do budowy piszczalek, choćby z uwagi na jego łatwą obróbkę.

¹² Instrument z Wrocławia-Żerników, wykonany z członki palcowego bydła, zdobiony jest na całej powierzchni ornamentem punktowym. Kość została ponadto podrzeźbiona w kształt głowy konia. Cała powierzchnia piszczalki z Kowalewa zdobiona jest ornamentem współśrodkowych oczek.

Zakończenie

Instrumenty dęte znane są na ziemiach polskich od paleolitu, jednak z epok pradziejowych pochodzą tylko pojedyncze znaleziska; w większości przypadków są to aerofoniczne narzędzia dźwiękowe, najczęściej gwizdki. Jedynym znanym dotychczas *par excellence* instrumentem z tego okresu jest dziwięciodźwiękowa fletnia Pana z Przeczyń. Instrumentów, z których można było wydobyć więcej niż jeden czy dwa dźwięki dostarczyły dopiero badania stanowisk średniowiecznych.

Liczba zarejestrowanych aerofonów zdaje się wskazywać, że narzędzia dźwiękowe, a zwłaszcza instrumenty muzyczne, były w starożytności i średniowieczu na ziemiach polskich niezwykle rzadkie. Teza taka nie może być prawidłowa, ponieważ narzędzia dźwiękowe były

przedmiotami codziennego użytku. Instrumenty muzyczne były zapewne niezbędne chociażby w obchodach różnych uroczystości. Wiele z nich, nierozpoznanych, znajduje się w magazynach muzealnych (por. J. Bednarczyk, A. Sujecka 2004, s. 418), a przeważająca ich część uległa zapewne rozkładowi w ziemi.

W badanym materiale wystąpiły instrumenty o zadęciu krawędziowym i wargowym. Wart podkreślenia jest fakt, że pomysł konstrukcyjny wlotów instrumentów fletowych, zarówno o zadęciu krawędziowym jak i wargowym, pozostał niezmieniony od epok pradziejowych po średniowiecze, a nawet czasy współczesne.

Dr Dorota Popławska
ul. Wandy 9 m. 9
03-949 Warszawa

LITERATURA

- B a g n i e w s k i, Z.
1990 *Obozowisko mezolityczne z doliny Baryczy, Pobiel 10, woj. leszczyńskie*, Studia Archeologiczne XIX. Wrocław.
- B e d n a r c z y k, J., S u j e c k a, A.
2004 *Młodszy okres przedrzymski i rzymski*, [w:] J. Bednarczyk, A. Koško (red.), *Od długiego domu najstarszych rolników do dworu staropolskiego. Wyniki badań archeologicznych na trasach gazociągów Mogilno–Włocławek i Mogilno–Wydarowo*, Poznań, s. 400–454.
- B e d n a r e k, M.
1997 *Osada hutnicza z fazy B2 okresu wpływów rzymskich we Wrocławiu-Żernikach stan. 1*, Studia Archeologiczne XXIX, Wrocław, s. 93–113.
- D r o b n e r, M.
1973 *Akustyka muzyczna*, Kraków.
- F r a n c k e, C.
1990 *Bardo, woj. Wałbrzych*, „Silesia Antiqua” XXXII, s. 217–220.
- G ł o s i k, J. [gł. j.]
1975 *Zoomorficzny gliniany gwizdek znaleziony nad Narwią w okolicach Pułtusk*, WA XL/3, s. 428–429.
- G u m m e r ó w n a, W.
1937 *Fujarka wczesnohistoryczna z Kowalewa w pow. kościańskim*, [w:] *Przyczynki do pradziejów Polski zachodniej*, Poznań, s. 92–94.
- v o n H o r n b o s t e l, E. M. S a c h s, C.
1914 *Systematik der Musikinstrumente*, „Zeitschrift für Ethnologie” 46, s. 553–590.
- K a m i ń s k i, W.
1971 *Instrumenty muzyczne na ziemiach polskich*, Kraków.
- K a m i ń s k i, W., M a k i e w i c z, T.
1975 *Znaleziska instrumentów muzycznych w osadzie kultury przeworskiej na stanowisku 11 w Janikowie, pow. inowrocławski*, „Slavia Antiqua” XXI, s. 157–166.
- K o p o c z e k, A.
1989 *Ludowe narzędzia muzyczne z ceramiki na ziemiach polskich*, Katowice.
- M a l i n o w s k i, T.
1989 *Les instruments de la Préhistoire polonaise*, „Les Dossiers d’Archéologie” 142, s. 62–67.
2000 *Polskie badania archeomuzykologiczne po II wojnie światowej*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu* (red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski), Poznań, s. 491–505.
- M a l i n o w s k i, T., K a m i ń s k i, W.
1973 *Narzędzie dźwiękowe kultury łużyckiej z Komorowa, pow. szamotulski*, „Slavia Antiqua” XX, s. 139–142.
- P o p ł a w s k a, D.
1997 *Instrumenty muzyczne średniowiecznego Elbląga*, [w:] *Stare miasto w Elblągu – wyzwanie historii* (red. G. Nawrońska, J. Tandecki), Archaeologia Elbingensis 2, Elbląg-Gdańsk, s. 145–154.
1998 *Z badań archeomuzykologii polskiej: średniowieczne aerofony*, [w:] *Staropolszczyzna muzyczna. Księga Konferencji, Warszawa 18–20 października 1996* (red. J. Guzy-Pasiakowa, A. Leszczyńska, M. Perz), Warszawa, s. 145–155.
2004 *Flet prosty i fujarka: nowe odkrycia archeomuzykologii Elbląga*, [w:] *Archaeologia et historia urbana* (red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki), Elbląg, s. 483–488.
- S z y d ł o w s k a, E., K a m i ń s k i, W.
1966 *Instrument muzyczny z cmentarzyska kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie*, APolski XI/2, s. 401–422.
- W i e c z o r o w s k i, T.
1948 *Wczesnohistoryczne instrumenty muzyczne kultury staropolskiej z Wielkopolski i Pomorza*, WA XVI, 1939 (reed. 1948), s. 348–356.

SUMMARY

Archaeomusicology helps to trace the evolution of musical instruments on basis of their finds recovered during archaeological fieldwork. To date contributions of Polish archaeomusicologists number over eighty publications.

The present article focuses on a number of published duct aerophones discovered in Poland, *ie* one of a group of instruments in which notes are produced by a the vibration of a column of air inside a hollow pipe (Fig. 1). Duct (or flute) aerophones are distinguished into end-blown – the note is created by the friction of air blown into the pipe against the sharp edge of the instrument (a) – and lip-blown – in which the edge of the blowing hole is situated in the mouth hole, the air is blown through a duct between the inner wall of the pipe and a plug set inside the blowing hole (b).

Wind instruments may be tubular or vessel-like in form and be used for emitting isolated notes (*ie* be one-note musical tools) or for sounding basic melodies, in which case they are referred to as musical instruments.

Finds of prehistoric end-blown tubular instruments are known in Poland from Janikowo (I), Pobielski and Przeczyce (Fig. 3); end blown vessel instruments were recorded at *Jaskinia Mamutowa* (Mammoth Cave; Fig. 2), Komorowo and Wrocław-Żerniki. The lower end of these instruments was open (specimen from Janikowo I) or closed (Przeczyce). All of them are of prehistoric date, and span the period from the Late Palaeolithic (*Jaskinia Mamutowa*) until Przeworsk culture of the Late PreRoman Period (Janikowo) and Late Roman Period (Wrocław-Żerniki).

The only lip-blown prehistoric aerophone known to date comes from Janikowo, all the others were recovered from medieval contexts, *eg* the recorder from Elbląg (III) (Fig. 6:2). A permanently closed lower end is seen in whistles from Janikowo (II) and Piekło (“natural” closure; Fig. 4:3) and Poznań (deliberate; Fig. 4:2). In other instruments the lower end was open. The aerophones in question tended to be unipartite. Only the instrument from Przeczyce consists of several pipes.

Differences in pitch which depends from the length of the pipe (the longer the pipe, the lower the pitch) were achieved by changing the height of the air column; this was done by *eg* stopping the finger-holes (between 2 and 7) in the body of the instrument or by playing the notes on pipes of different length, as in the pan flute from Przeczyce. The latter is the only true prehistoric musical instrument known from Poland. Most of the known aerophones have no finger-holes and can emit no more than one or two different notes. Presumably, they were used as musical tools for signalling.

The aerophones of interest were played with one (up to three upper holes) or two hands. By the Middle Ages, musicians had mastered the art of playing simultaneously a pipe and tabor (Opole – so-called Schwegel group).

The construction of duct aerophones, whether end-blown or lip-blown, has continued to be very much the same starting from the prehistoric age, through the medieval period, even as far as the modern age.

thum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

LIST OF ABBREVIATIONS OF PERIODICALS AND SERIAL PUBLICATIONS

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prahistoria ziem polskich – <i>Prahistoria ziem polskich</i> . tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981	
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”. Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”. Schwerin/Rostock/Berlin)	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum	RB	– „Rocznik Białostocki”. Białystok
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale	SovArch	– „Sovetskaâ Archeologia” (Советская археология), Moskva
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР). Moskva	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa		
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa		
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		

